

Letâyifü'l-hakâyik

Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, haz. Hâşim Recebzâde

Tahran: Merkez-i Pejûheşî-yi Mîrâs-ı Mektûb, 1394/2015, I, 512 sayfa; II, 513-954 sayfa.

ISBN 9786002030573

İlhanlı döneminin kudretli devlet adamı Reşîdüddin Fazlullah (ö. 718/1318) tarih, siyaset, tefsir, tıp, felsefe, ziraat, jeoloji sahalarında muhtelif eserler telif etmiş, görevde bulunduğu süre zarfında pek çok imar faaliyetine girişmiş, inşa ettirdiği Rab'-ı Reşîdî¹ gibi bir ilim merkezi ile büyük bir ufuk sahibi olduğunu göstermiştir. İnşa ettirdiği bu ilim merkezi maalesef azledilip idam edilmesinin ardından muhalifleri tarafından yerle bir edilmiştir. Tarih sahasında kaleme aldığı *Câmiu't-tevârih*, bilinen ilk dünya tarihi olarak kabul edilmektedir. Reşîdüddin Fazlullah'ın eserlerinden bir kısmı muhtelif risalelerden oluşmuş mecmualar şeklindedir. Farklı konularda kaleme alınmış risalelerden oluşan eserlerinden biri olan *Mecmûa-i Reşîdiyye* bizzat müellifin kendisi tarafından bir araya getirilerek tasnif edilmiş dört kitaptan oluşmuştur. Eseri *Câmiu't-tevârih*'i tamamladıktan sonra Olcaytu'nun (1304-1316) teşvikiyle Kur'an ilimleri alanında bazı mânaları açmak ve şerh etmek maksadıyla telif ettiğini kendisi bizzat belirtmiştir.

Mecmûa-i Reşîdiyye Reşîdüddin Fazlullah'ın tedvin ettiği bütün eserleri kapsayan *Câmiu't-tesânîf* adlı projenin bir bölümü olarak tasarlanmış bir eser olup müellif konularına göre eserini bir araya getirmiştir. *Mecmûa*'nın ilk kitabı olan *Tavzîhât*'in giriş kısmında *Mecmûa-i Reşîdiyye*'nin dört kitaptan oluştuğunu belirttikten sonra her kitabın başında kitapta yer alan risaleleri, risalelerin konularını, hangi soruya cevap verdiğini ve hangi müşkili hallettiğini, risalenin içinde "fâide" başlığı ile yer alan alt bölümlerin ayrıntılı fihristini hazırladığını böylelikle araştırmacılar aradıkları bir konuyu rahatlıkla bulabileceklerini yazmıştır.

Mecmûa-i Reşîdiyye'nin dördüncü kitabı olan *Letâyifü'l-hakâyik* muhtelif mevzularda yazılmış olan on dört risaleden oluşmaktadır. Oldukça sistematik bir yazım yöntemine sahip olan Reşîdüddin kitabının başında içindkiler kısmına yer verdikten sonra kitapta yer alan her bir risalenin içeriğinden bahsedilen "fâide"lerin başlıklarına da yer verdiği ayrıntılı bir fihrist

1 Reşîdüddin Tebriz'de kurduğu külliyyede faaliyetlerin yürümesi için bir vakfiye hazırlamıştır (ayrıntıları için bk. *Vakfnâme-i Rab'-ı Reşîdî*)

düzenlemiştir. Bu bölüm kitabın yaklaşık doksan sayfasını kapsamaktadır. Risale “özür beyanı” başlığını taşıyan girişle (*fâtiha*) başlamaktadır. Fâtiha kısmında on üç fâide yer almaktadır. Kitabın dîbâce bölümünde sekiz fâide yer almaktadır. *Letâyifü'l-hakâyık*'ın ilk risalesinde müellif kendi ahvalinden bahsettikten sonra rüyasında Peygamberimizi görmesi ve “ümmî” kelimesini kendisine açıklamasından bahsetmektedir. On altı fâidenin yer aldığı birinci risale, Argun Han'ın (s. 1284-1291) kendisine yönelttiği sorudan yola çıkarak verdiği cevaplar ve o soruya bağlı olarak bazı mülahazalardan oluşmaktadır. Birinci risale bir taraftan felsefî, kelamî konuları açıklarken bir taraftan da otobiyografik bir anlatım sergilemektedir. Ziyaret ettiği âlimler, Allah dostları, gördüğü rüyalar, rüyaların tabirleri ve tesirlerinden bahsetmiştir. Ayrıca fitrî ilim, kesbî ilim ve ilm-i ledün hakkında da görüşler ileri sürmüştür.

“İkinci risale” tayy-i zaman ve tayy-i mekân hakkında olup on sekiz faide-den oluşmuştur. Allah'ın kendisine bahsettiği istidat ile bazı mâna hakikatlerine ulaştığını ama asla bunları yazma cesareti ve küstahlığı göstermediğini belirttiikten sonra kendisine yöneltilen sorular karşısında bunlardan bazılarını yazmak durumunda kaldığını ifade etmiştir. Risalenin asıl konusu olan tayy-i zaman meselesine girmeden önce remiz ve işaret ile söz söylemekten kaçınmak gerektiğinden, insanların anlayabileceği açıklıkta konuşulmasından ve herkesin remizle söz söyleme mertebesine ulaşamayacağından bahsetmiştir. Mecmua boyunca eserin muhtelif yerlerinde geçen otobiyografik unsurlara burada da yer vermiştir. Bu kadar meşguliyet arasında bunca eseri nasıl kaleme aldığı yönündeki soruya verdiği cevapta, özellikle seher vakitlerinde fırsat buldukça yazdığı kitapları şimdi hızlı yazabilen kâtiplerin o kitapları iki yılda temize çekemediklerini belirtmiştir. Ayrıca Gazzâlî'nin de *İhyâ'yı* kırk günde yazdığını ilave etmiştir. Son olarak parmaklarında ve vücudunda ağrı olmasına rağmen risaleyi akşam ile yatsı namazı arasında tasnif ettiğini belirterek eserlerini süratli bir şekilde yazdığını söylemiştir.

“Üçüncü risale” Kehf sûresinin 109. âyetinin tefsiridir: “*De ki: 'Rabbimin sözlerini yazmak için denizler mürekkep olsa ve bir o kadar da ilave etsek; Rabbimin sözleri tükenmeden önce denizler tükenirdi.'*” Diğer risaleler gibi bu da kendisine yöneltilen soru üzerine kaleme alınmıştır. Âyet-i kerimenin tefsirine başlamadan önce tefsirin nasıl yapılması gerektiği konusundaki görüşlerini dile getirmektedir. Müfessirin sahip olması gereken şartlardan bahsederken daha önce kaleme aldığı *Mecmûa-i Reşîdî*'nin ikinci kitabı olan *Miftâhu't-tefâsîr* adlı eserine atıf yapmaktadır. Konuyla ilgili açıklama yaparken kendisinden önceki ve döneminin âlimlerinin görüşlerine yer vermektedir.

“Dördüncü risale” dünyanın düz veya yuvarlak oluşu hakkındadır. Bu risale de diğerleri gibi kendisine yöneltilen bir soru neticesinde kaleme alın-

mıştır. Risale bir mecliste bulunduğu sırada orada bulunanların filozofların dünyanın yuvarlak olduğu sonucuna nasıl vardıklarını sorması üzerine kaleme alınmıştır. Reşîdüddin dünyanın yuvarlak olduğunu farklı misaller vererek ispata çalışır. Konu hakkında Kur'an-ı Kerim'de yer alan âyet-i kerimelere de yer vererek ve âyetlerin tefsirinden yola çıkarak söylediklerini güçlendirmektedir. Diğer risalelerde de yaptığı gibi kendisinden önce yaşamış şairlerin şiirlerinden beyitler ve mısralara da yer vermektedir. Bu arada Reşîdüddin'in risaleleri tasnif ederken içeriği sadece risalenin başında belirttiği konu ile sınırlı tutmadığını, yeri geldikçe başka konulardan da bahsettiğini, konunun daha iyi anlaşılması için bazı hikâyeler de dercettiğini ifade edelim.

Kitabın “beşinci risalesi” *Risâle-i Haşr Maa't-taârüf* adını taşıyan ve tanıdıklarıyla haşrolma konusundan bahseden bir risaledir. Bu risale de diğerleri gibi İlhanlı sultanlarından biriyle yapılan sohbet esnasında konuşulan mevzulara açıklık getirmek amacıyla yazılmıştır. Burada yine müfessirlerin konuyla ilgili neler yazdıkları zikredilmiş, Arapça ve Farsça şiirlere yer verilmiş ve mevzu çeşitli âyet-i kerime ve hadislerden örneklerle anlatılmıştır.

“Altıncı risale” *Risâle-i Feyz ve Feyyâz* adını taşımaktadır. Bu risale diğerlerinden farklı olarak bir dibâce, mukaddimât ve beş fasıldan oluşmaktadır. Risale, dönemin âlimlerinden Şemseddin Hemedânî'nin (ö.?) feyz, feyyâz ve fâyiz hakkında sorduğu sorulara Reşîdüddin'in verdiği cevapların kaleme alınmasıyla oluşmuştur. Müellif konuyu anlatırken muhtemel itirazları “şöyle derlerse” ibaresiyle başlayarak soruyu yazmakta ve “şöyle deriz” ibaresiyle bunlara cevap vermektedir. Feyz, feyyaz ve sudur konularına kitabın dokuzuncu ve onuncu risalelerinde de değinilmiştir. Aynı şekilde yedinci risalede de müellif benzer konular hakkında kendisine yöneltilen soruları cevaplamıştır. Bu bölümlerde Nasîrüddîn-i Tûsî (ö. 672/1274), Cemâleddin el-Cîlî (ö. 651/1253), Esîrüddin el-Ebherî (ö. 663/1265) ve Şemseddin Hüsrevşâhî gibi âlimlerin isimlerini zikretmiş ve bahsi geçen konularla ilgili görüşlerine yer vermiştir.

“Dokuzuncu risale”de peygamberimizin muzicelerinden bahseden müellifin “onuncu risale”si *Tederrüc ve Kemâl*, yani bir şeye derece derece yaklaşmak ve kemal hakkındadır. Risaleyi kaleme alma sebebi olarak nübüvvetin kemalini ve Hz. Peygamber'in son peygamber olduğunu anlatmak istemesi olduğunu söylemiştir.

“On ikinci risale” *Hayrât-ı Cârîye: Der Beyân-ı Fevâid-i Evkâf ve Hayrât ve Tahkik-i Bisyâr der Ân Bâb* adını taşımakta ve sadaka-i cârîye ve vakıf bırakmanın faydalarından bahsetmektedir. Bu risale, diğer risalelerden farklı olarak bir soruya verilmiş cevaptan oluşmamış, bizzat Reşîdüddin'in irade ve ter-

cihiyle yazılmıştır. Risalede “vakfetme”nin önemini vurgulayan Reşîdüddin, vakfetmenin dünya ve makam sevgisinden kaynaklandığını düşünenlere gerekçeleriyle cevap vermiştir. Kendisini vakfetmekten sakındırmak isteyenlere kulak asmadığı ve bu binalarını vakfetme mutluluğuna eriştiğini belirtmiş, vakıf yapmamakla yapılan vakıflardan faydalanacak pek çok insana kötülük yapılmış olduğunu dile getirmiştir. Risalenin kalan kısımları ise sadaka-i câriye üzerinde durmaktadır.

Lâilâhe illallah adını taşıyan “on üçüncü risale”, 708 (1309) senesinin Ramazan ayının ilk günlerinde bir cuma günü Gâvbâri mevkiinde İlhanlı Sultanı Muhammed Hudâbende Olcaytu Han’ın, huzurunda bulunan Nizâmeddin Abdülmelik, Mevlânâ Burhâneddin, Celâleddin Abdülmelik ve Reşîdüddin Fazlullah’a yönelttiği sorulara müellifin verdiği cevaptan meydana gelmiştir. Olcaytu Han âlimlere şöyle sordu: “Peygamberimiz ‘Kim lâ ilâhe illallah derse cennete girer’ hadîs-i şerifi bütün müslümanlar tarafından kabul edilmektedir. Yani müslümanlar cehennemde ne kadar kalırlarsa kalsınlar sonunda cennete gideceklerdir. Öte yandan bir başkasının hakkına giren veya bir başkasının malını haksız olarak alan kimse zülüm gören veya mal sahibi kendisini affetmedikçe cennete giremeyeceği de bilinen bir gerçektir. Eğer o kişi affetmez ve hakkını helal etmezse, zorla da helal ettirilmeyeceği için o kişi asla cennete gidemeyecektir. Lâ ilâhe illallah dediği halde cennete gidemeyecek olması bir tenakuz meydana getirmez mi?”

Mecliste bulunanlar uygun cevaplar verseler de içlerinde bulunan Fazlullah el-Herevî bu soruya en güzel cevabı ancak Reşîdüddin Fazlullah’ın verebileceğini söyleyerek kendisinden konu hakkında bir risale kalem almasını talep etmiş, bunun üzerine Reşîdüddin Fazlullah bu risaleyi kaleme almıştır.

Risâle-i Aded adını taşıyan “on dördüncü” risale, *Letâyifü’l-hakâyık*’ın son risalesidir. 708 yılı Rebülevvel ayının sonunda Merâğa şehrine doğru av maksadıyla giden Sultan Olcaytu’nun yanında bulunan ulemadan bazıları arasında on iki sayısının en faziletli ve en şerefli sayı olduğuna dair bir konuşma geçmiş ve Peygamberimizin sahabesinin on iki olması, Hz. İsmâ’nın havâriyelerinin on iki olması ve Hz. Yâkub’un çocuklarının ve torunlarının on iki olması gibi örnekler vererek bunun bir hikmeti ve mânası olması gerektiğini söylemişlerdir. Verilen farklı cevaplardan Sultan Olcaytu tatmin olmamıştır. O gün yazmaya fırsat bulamayan Reşîdüddin Fazlullah bu küçük muhtasar risaleyi kaleme almıştır.

Eseri neşreden Hâşim Recebzâde, mukaddimede *Mecmûa-i Reşîdiyye*’nin yazılış süreci ve süresinden, Reşîdüddin’in eserlerinin çoğaltılması için yazmış olduğu vasiyetten bahsettikten sonra yayına hazırladığı *Letâyifü’l-hakâyık*

hakkında bilgi vermiştir. Öncelikle risalenin *Letâyifü'l-hakâyık* olarak isimlendirilmesinden bahsederek kitabın adının *Letâyifü'l-hakâyık* olmasına rağmen Reşîdüddin'in, eseri *Letâyif* sadece bir yerde ise *Letâyif-i Reşîdî* olarak andığını belirtmiştir. Kitabın adının tespitinin ardından kitapta yer alan risalelerin her birinin başlangıç ve hâtîme kısımlarına yer vererek gereksiz bir şekilde mukaddimeyi uzatmıştır. Kitapla ilgili bilgi vermeyi bırakıp müellifin hayatına dair bilgiler veren bir bölüm ayırmış ve ardından Reşîdüddin'in yapmış olduğu imar, hayır ve vakıf çalışmaları hakkında bilgi vermiştir. Nâşir Reşîdüddin Fazlullah'ın ilm-i ledün yoluyla yazma kabiliyeti kazanması, yazı üslubu, eserlerinin telifindeki sürati hakkında da bilgi verdikten sonra tekrar esere dönmüştür. Risalenin tarihi ve sosyal konular hakkında içerdiği bilgilere değinen nâşir, Reşîdüddin'in bazı olayların tam tarihini, kimlerin bulunduğu ve yerlerini aktarması sebebiyle pek çok önemli tarihî bilgi ve İlhanlı Sultanı Olcaytu'nun âlimler ve bilginlerle olan irtibatı hakkında malumat içerdiğini söylemiştir. Ayrıca kitapta Arapça ve Farsça pek çok darbimesele yer verilmiş olması, kitabın edebî açıdan da değerli bir eser olduğunu göstermektedir.

Recebzâde mukaddimedede, neşirde esas olarak kullandığı nüshayı tanıtmaktadır. Bunu yaparken tenkitli neşri hazırlarken kullandığı diğer nüshalar hakkında ise herhangi bir bilgi vermemektedir. Oysa olması gereken öncelikle neşirde istifade edilen yazmaları tanıtıp ardından tenkitli metin için tercih ettiği nüshanın özelliklerine geçmesiydi. Neşirde esas alınan nüsha Tahran Gülistan Sarayında bulunan *Mecmûa-i Reşîdiyye*'nin her dört kitabını hâvi olan nüshadır. Mecmuanın dördüncü kitabı olan elimizdeki eser yazmanın 224-446 varakları (sayfaları) arasında yer almakta olup 111 varaktır. Yazmanın 278 ve 279. varakları eksiktir. Nâşir nüshanın varak sayılarını verirken bazan varak (برگ) bazan da sayfa (صفحه) numaralarını vererek karışıklığa yol açmıştır. Zira 224 ile 446. varaklar arası dediği zaman eserin varak sayısı 222 çıkmaktadır. Hâlbuki klasik yönetime uygun olarak sadece varak numaralarını vermiş olsaydı bir karışıklık yaşanmayacaktı. Bir sonraki cümlede 428 ile 637. sayfaya kadar sayfa numarası konulduğunu belirttiğinde ise sayfa kelimesini kullanarak tekrar kafa karışıklığına sebep olmaktadır. Daha sonra kütüphanenin adı henüz Kitâbhâne-i Devlet-i Aliyye-i İrân iken kütüphanenin yazma eserler sorumlusu Bedri Atabay'ın el yazısı ile verdiği bilgiler aktarılmıştır. Buna göre *Mecmûa-i Reşîdiyye*, 708 hicrî yılında Reşîdüddin Fazlullah tarafında telif edilmiş olup yazma 336 varaktır. Daha sonra yazma hakkında hem önceki kütüphanecilerin düştüğü notlara hem de Recebzâde kendisinin yazmanın ölçüleriyle ilgili edindiği bilgilere yer vermiştir. Kitapta yer alan risalelerin bazılarında telif veya istinsah tarihleri yer almaktadır.

Yazma hakkında bilgi verirken yine kitabın içeriğine dair kısa bir bölüme geçmesi eserin basım aşamasında sayfalarının karıştığını düşündürmektedir. Zira yazma hakkında teknik bilgi verilirken birdenbire kitapta zikredilen tarihlerin sıralanması akla başka bir şey getirmemektedir. Asıl nüsha olarak tercih edilen nüsha üzerinde yer alan ve hediye edildiğini gösteren notlar da önem taşımaktadır. Şöyle ki *Mecmûa-i Reşîdiyye*'nin üç yerinde yer alan hediye edildiğine dair notta nüshanın 1227 (1812-13) senesinde dönemin Afganistan hâkimi Mahmûd Derrânî'ye hediye edildiği kayıtlıdır. Aynı notta yazmanın Muhammed Hudâbende Olcaytu döneminde istinsah edilerek Rum kâhyasına (کهیای روم) gönderildiği belirtilmiştir.

Hâşim Recebzâde nüshaları tanıttıktan sonra esas aldığı Gülistan nüshasının tezhip, hat, çeşitli özel işaretler, başlık ve cetvellerin nasıl kullanıldığına dair bilgi verdikten sonra yine kitabın içeriği ile ilgili bilgi vermiştir. Kitabın yukarıda değindiğimiz plandan yoksunluğu kendini burada da göstermektedir. Reşîdüddin'in eserlerini yazdıktan sonra görüşlerini belirtmeleri için dönemin âlim ve bilginlerine gönderdiği ve onların görüşlerini istediği bilinmektedir. Bu eserler için yazılmış olan takrizler yaklaşık 100 adettir. Bunlar dönemin âlimleri ve ilişki ağları hakkında önemli kaynaklardır. Bu takrizlerin bazılarında şiirler de yer almaktadır.

Yaklaşık on üç yıl emek harcıyarak hazırladığı *Mecmûa-ı Reşîdiyye* hem Reşîdüddin Fazlullah gibi önemli bir devlet adamının elinden çıkması hem de içeriği açısından önemli bir eserdir. Hâşim Recebzâde metinde geçen âyet-i kerîmelerin hangi sûre ve âyet olduğunu ve bazı az kullanılan garîb kelimelerin anlamlarını dipnotlarda açıklamıştır. Kitabın sonunda oldukça ayrıntılı bir dizin yer almaktadır. Bu dizinde âyet-i kerîmeler, hadîs-i şerîfler ve rivayetler, Arapça hikmetli sözler, kişiler, yerler, kitap ve risaleler, Farsça beyitler ve mısralar, Arapça beyitler ve mısralar, dinî ve mezhebî gruplar, yiyecekler, ilaçlar, hayvanlar, felekler, madenler, anâsır ve bitkisel ve hayvansal ürünler ayrı ayrı yer almaktadır. Bu dizinler araştırmacılar için oldukça büyük kolaylık sağlayacaktır.

Bibliyografya

Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî*, Tahran: Tarh-ı Nev, 1377hş./1998.

Hâşim Recebzâde, *Âyîn-i Kışverdârî der Ahd-i Vezâret-i Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî*, Tahran: Tus, 1355hş.

Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Beyânü'l-hakâyık*, haz. J. Pfeiffer, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2016.

Reřidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Letâifü'l-hakâik*, haz. Gulâm Rızâ Tâhir, Tahran: Dâniřgâh-i Tahran, I-II, Tahran 1355-57hř./1976-78.

Reřidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Vakfnâme-i Rab'-ı Reřidî*, haz. Müctebâ Mînovî - İrec Efřâr, Tahran: Encümen-i Âsâr-ı Millî, 1351hř.

Turgay řafak, Dr.Öğr. Üyesi
İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

ORCID 0000-0003-2701-5301

DOI 10.26570/isad.572012